

PROF. HABIL. DR. VACYS MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

IŠEIVIJOS LIETUVIŲ KRYŽIŲ TYRINĖJIMAI

XX a. antrojoje pusėje kryžių tyrinėjimus skelbė ir emigracijoje atsidūrę lietuviai. Studijas ir straipsnius galima suskirstyti į tokias grupes: 1) bendrieji kryžių ir koplytėlių tyrinėjimai, 2) jų kilmės aiškinimai, 3) įvairių klausimų aptarimai, 4) mintys dėl lietuviškų kryžių statymo išėivių gyvenamosiose vietose. Jurgis Baltrušaitis monografijoje „Lithuanian Folk Art“ (1948) pateikė jų sintetinę apžvalgą, o Ignas Končius, tarpukario metais kaimuose aprašinėjęs ir fotografavęs kryžius, knygoje „Žemaičių kryžiai ir koplytėlės“ (1965) 53 vaizdeliuose rašė apie paminklų rūšis, jų formas, paskirtį, jų skulptūras, puošybą, jiems rodytą liaudies pagarbą. Iki šiol nepralenkta tebėra Jono Griniaus monografija „Lietuvių kryžiai ir koplytėlės“ (1970). Joje nagrinėjami tokie klausimai: kryžiai ir koplytėlės lietuvių gyvenime; lietuvių kryžių kilmės teorijos; jų formos bei raida; simboliai ir ornamentai; krikščioniškųjų lietuviškų tradicijų pratęsimas. Išėivijos tyrinėtojai tęsė 1912 m. Jono Basanavičiaus pradėtą kryžių kilmės aiškinimą. Krikščioniškosios kryžių kilmės aiškinimų šalininkai buvo Antanas Mažiulis, Jonas Grinius, pagoniškosios – Marija Gimbutienė. Jonas Balys kryžiuose matė ir krikščioniškų, ir ikikrikščioniškų motyvų, Antanas Rūkštelė išvėlgė įvairių laikotarpių krikščioniškosios dailės ir istorinių stilių poveikį. Paskelbta keletas straipsnių, kur nagrinėjama įvairūs klausimai: Antanas Tamošaitis aptarė virš paminklų buvusius ornamentuotus geležinius kryžius, Žibuntas Mikšys – puošybą, Bronius Kviklys rašė apie Kryžių kalno istoriją, Milda Richardson apibūdino išėivijos lietuvių tautodailininkų sukurtus medinius kryžius interjerui papuošti.

Iš visų tautodailės sričių per visą XX a. daugiausia tiek mokslinių, tiek populiarių tyrinėjimų sulaukė kryžiai ir koplytėlės. Juos tyrinėjo ir lietuviai, ir kitataučiai. To domėjimosi priežastys – paminklų formų įvairumas, puošybos gausumas, reikšmė žmogaus, šeimos, bendruomenės, tautos gyvenime. Sovietmečiu tyrinėtojai kryžius ir koplytėles diplomatiškai vadino mažąja architektūra, saulutėmis, memorialinių paminklų viršūnėmis. Nemaža tyrinėjimų pasirodė ir XX a. antrosios pusės lietuvių išėivijos literatūroje. Čia jie vadinami tikraisiais vardais, nors atskiroms paminklų rūšims buvo suteikiami įvairūs pavadinimai.

Šio straipsnio tikslas – aptarti: 1) išėivijos literatūroje paskelbtus bendrusius kryžių ir koplytėlių tyrinėjimus, 2) jų kilmės aiškinimus, 3) įvai-

rių klausimų nagrinėjimus, 4) išsakytas mintis dėl jų statymo išėivijos gyvenamosiose vietose.

Jau 1948 m. Jurgis Baltrušaitis savo knygoje „Lithuanian Folk Art“ vieną skyrelį paskyrė kryžiams ir koplytėlėms¹. Jie čia skirstomi į „kryžius – grybus“, t.y. stogastulpius, ir tikruosius kryžius. Juose autorius mato ikirikščioniškų elementų, pavyzdžiui, saulės motyvą. Užsimena ir apie koplytėles – tiek prie medžių prikaltas, tiek ant žemės pastatytas, jose pastebi baroko išraiškos priemonių. Keliais sakiniais apibūdinamos paminklų geležinės viršūnės.

Ignas Končius, daugiausia remdamasis savo puikia atmintimi, 1965 m. išleido knygelę „Žemaičių kryžiai ir koplytėlės“². Joje pateikė 53 vaizdingus aprašymus apie įvairių rūšių paminklus, jų formas, paskirtį, statymo priežastis, juose esančias skulptūras, puošybą, žmonių rodomą jiems pagarbą. Paminėti ir XX a. Žemaitijoje plitę lurdai. Pridėta lietuvių poetų 4 eilėraščiai apie Rūpintojėlį, 6 kitataučių mintys apie kryžius, koplytėles, skulptūrą. Paskutinis sakinyss toks: „Sklisk, Šiluvos Mergele šventoji, tave iškėlė ranka žemaičio, tikrojo artojo. Tu Žemaičių žemės širdyje, – žvelk aplink ir plisk, nešk šilumą ir šviesk“³. Šie gyvai surašyti vaizdeliai teikia duomenų paminklų tyrinėjimams įvairiais aspektais.

Populiarią apžvalgą yra pateikęs Mikalojus Ivanauskas⁴. Jo straipsnyje aptariami tokie klausimai: Lietuvos kultūros istorijos tarpsniai (pagal Zenoną Ivinskį), kryžių ir koplytėlių ryšys su senove, statymo papročiai, puošybos elementai.

Iki šiol dar neaplenkta tiek apimtimi, tiek plačiai nagrinėjama klausimais yra Jono Griniaus monografija „Lietuvių kryžiai ir koplytėlės“⁵. Ji iliustruota 73 piešinių lentelėmis, 72 nuotraukomis, 21 geležinio kryžiaus piešiniais atsklandose. Darbas susideda iš 5 skyrių: 1) Kryžiai ir koplytėlės lietuvių gyvenime; 2) Lietuvių kryžių ir koplytėlių kilmės teorijos; 3) Koplytėlių ir kryžių formos bei jų raida; 4) Simboliai ir ornamentai; 5) Krikščioniškai lietuviškų tradicijų pratęsimas. Šie skyriai turi po keletą poskyrių. Pirmojo skyriaus pradžioje nurodomi būdingesni šių paminklų ypatumai pagal sritis. Toliau apie tuos ypatumus jau nekalbama, nors tai yra vienas būdingiausių bruožų. Tačiau jis to ir nebūtų galėjęs padaryti, nes neturėjo tiek medžiagos. Nurodomos tokios kryžių statymo priežastys: religinis nusiteikimas, mirusiųjų paminėjimas, nelaimingo

¹ Vertimas: J. Baltrušaitis, „Kryžiai ir koplytėlės“, *Menotyra*, Vilnius, 1994, Nr. 1, p. 70–71.

² I. Končius, *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*, Chicago: Tėviškėlė, 1965, 178 p.

³ Ten pat, p. 176.

⁴ M. Ivanauskas, Lietuvių kryžiai ir koplytėlės, *Technikos žodis*, Chicago, 1967, Nr. 6, p. 5–7; 1968, Nr. 1, p. 5–8.

⁵ J. Grinius, Lietuvių kryžiai ir koplytėlės, *LKMA Metraštis*, t. 5, Roma, 1970, p. 1–182.

įvykio paženklinimas, Dievo Apvaizdos globos prašymas laukams ir namams, atgailos bei padėkos reiškimas, palikti atminimo ženklą apie save išsikeliant į vienkiemį ar emigruojant. Pastarąjį atvejį autorius laiko didikų ir bajorų papročio sekimu, kai jie statydavo bažnyčias ir kitus paminklus, norėdami save įamžinti. Paminklo šventinimas ir po to surengtos vaišės teikdavo moralinį pasitenkinimą. Gatvinio kaimo sodybose net lenktyniauta, kas gražesnę kryžių iškels. Atsakydamas į sovietinėje literatūroje pasirodžiusius teiginius, esą dvasininkai kritiškai vertino liaudies statomus kryžius, Grinius pateikia duomenų, kaip jie skatino statyti. Toliau rašoma apie draudimą statyti kryžius XIX a. antrojoje pusėje. Nurodomos priežastys, XX a. pradžioje lėmusios kryžių nykimą: keitimas geležies, ketaus, cemento paminklais, kėlimasis į vienkiemius, Pirmasis pasaulinis karas ir didysis naikinimas sovietmečiu.

Grinius nuomone, lietuvių kryžių ir koplytelių pirmoji pradžia buvo: 1) dideli mediniai kryžiai, 2) maži mediniai kryželiai, kalami prie medžių ar kitur, 3) prie medžių kabinamos koplytėlės su krucifiksu ar šventųjų statulėlėmis, 4) koplytėlės medžių drevėse. Neneigia, kad šie paminklai galėjo būti statomi ir pagonybės laikais šventomis laikomose vietose.

Koplytelių ir kryžių formų nagrinėjimą Grinius pradeda teiginiu, kad jų pagrindinės dalys yra stulpas ir stogelis. Koplytelių prototipais laiko: 1) medžio drevę, 2) prie medžio ar kryžiaus prikaltą skydą su dvišonu stogeliu. Niekuo nepagrįstas pasakymas, kad „lietuvių fasadų graikiško kryžiaus plano stulpinės koplytėlės [literatūroje jos vadinamos koplytstulpiais. – V.M.] yra išriedėjusios iš kabinamų prie medžio vienfasadinių koplytelių“ (p. 83). Taip pat, atrodo, neatitinka evoliucijos principo to stogastulpio, kurį jis vadina skėtine koplytėle, kildinimas iš keturių fasadų koplytstulpio. Nagrinėdamas kryžius Grinius visą dėmesį sutelkia į juose esamas pastogėles, koplytėles ir kryžmų sankirtoje esančius spindulius.

Prieš pradėdamas nagrinėti koplytelių rūšis Grinius pateikia bendrą jų klasifikaciją. Pagrindu laiko vietą, kur koplytėlė yra, ir jas skirsto į 4 jo vadinamąsias kategorijas: 1) koplytėles prie gyvų medžių, 2) stulpines koplytėles – vienaaukštes ir daugiaaukštes, 3) didžiuosius kryžius ir 4) koplytėles ant pamatų žemėje. Nagrinėja tris pirmąsias grupes. Koplytėlės prie medžių skirstomos į du poskyrius – pastogėles ir dėželes. Stulpinės koplytėlės skirstomos į tabernakulines (literatūroje jos vadinamos koplytstulpiais), skėtines (jos paprastai vadinamos stogastulpiais), žibintines, t.y. tokias, kurių viršutinė dalis storesnė už apatinę, dviaukštes ir triaukštes, taip pat nepritapusias prie ankstesniuose poskyriuose aptartųjų ir jo vadinamas „palaidomis“.

Gausybės kryžių skirstymą Grinius pavadino mėginimu. Pateikia tokias 9 rūšis: 1) lotyniškieji, 2) su supaprastinta koplytėle sankryžoje, 3) su supaprastinta koplytėle ir aureole sankryžoje, 4) su dėžės pavidalo koplytėle ir ornamentine aureole sankryžoje, 5) su didele koplytėle, gaubiančia sankryžą, 6) su Kristaus kankinimo įrankiais, 7) Šv. Benedikto arba dvigubus bei trigubus, 8) reljefiniai (prie jų skiria Vinco Svirskio sukurtusius), 9) „palaidieji“, nepritampantys prie nusakytų rūšių.

Porą pastraipėlių Grinius skyrė medžio bei mūro koplytėlėms. Neįtikinantis jo teiginys, kad „negalima pasakyti nieko reikšmingo dėl jų formų, nes jos paskolintos iš barokinio ir neogotikinio stilių“. Matyt, autorius turėjo per maža medžiagos. Su tokiu teiginiu labiausiai nesutinka žemaičiai, nes Žemaitijoje jų daugiausia statyta. Užtat galima sutikti su išvada, kad „lietuvių kryžių ir koplytėlių menas buvo pasiekęs europinį lygį dekoratyvinės dailės srityje“.

Ketvirtasis monografijos skyrius skirtas simboliams ir ornamentams. Šio skyriaus pradžioje teigiama, kad lietuviškų kryžių kūrėjai nėra išradę naujų architektūrinių formų, kurios nebūtų žinomos kitų tautų medžio dekoratoriams. Čia aptariami ir paminklų viršūnės geležiniai kryžiai. Originalus autoriaus teiginys, kad „ornamentuoti geležiniai kryžiai iš šventovių Rusijoje, su kuria tada Lietuva turėjo įvairių kontaktų, galėjo ateiti į Neries bei Nemuno krantus“ (p. 120). Čia reikia pasakyti, kad ir Lietuvoje buvo nemaža sakralinės architektūros statinių su geležiniais kryžiais viršuje. Knygoje teigiama, kad Lietuvos sakralinės architektūros pinjonų ir bokštų kryžiai darė įtaką medžio kryžių aureolėms. Nurodomas dar vienas šaltinis – barokinės monstrancijos, kurias kryždirbiai matė bažnyčiose. Ornamentus Grinius skirsto į 4 grupes: 1) dangaus šviesulius (saulė, mėnulis ir žvaigždės), 2) gyvūnus ir augalus (paukštelius, rūtas, lelijas), 3) medinius varpelius ir geometrinius, 4) katalikų bažnytinius simbolius.

Iškeliami visai nauji aspektai tyrinėjant šią tautodailės sritį; tiesa, jų formos neaptiriamos lietuvių išėivių statytų kryžių JAV, o po Antrojo pasaulinio karo – ir Vakarų Vokietijoje. Pagaliau rašoma apie kryžiaus motyvo panaudojimą dailininkų profesionalų – M.K.Čiurlionio, A.Žmuidzinavičiaus, A.Varno, A.Galdiko, A.Valeškos tapyboje, A.Tamošaitienės kilimuose, P.Rimšos ir J.Mikėno skulptūroje, išėivių architektų J.Muloko, St.Kudoko bažnyčių projektuose, J.Pakalnio baletui „Sužadėtinė“ sukurtoje scenografijoje, M.Pečkauskaitės, V.Mykolaičio-Putino, F.Kiršos grožinės literatūros kūryboje.

Baigiamajame žodyje Grinius rašo, kad šiuo darbu norėjęs pastatyti paminklą lietuvių kryžiams ir koplytėlėms, kuriuos sunaikino sovietiniai okupantai. Tačiau jo žodžiai neišsipildė: sovietmečiu paminklai buvo ne

tik griauunami, bet ir statomi, kaip viena iš rezistencijos apraiškų, nugriautieji buvo atstatyti Atgimimo ir atkurtos Nepriklausomybės metais, dar statomi ir nauji, kol pagaliau pripažinti kaip pasaulinio kultūros paveldo dalis.

Išėivijos tyrinėtojai tęsė 1912 m. Jono Basanavičiaus pradėtą kryžių kilmės aiškinimą. Antanas Mažiulis 1951 m. profiliuotas antkapines lentas – krikštus laiko baroko įtakos kūrinium arba sieja su šermenų lentomis (*Totenbrett*), „kurios mūsų galėjo būti parsineštos iš Salcburgo, Westfalijos ir kitų Vokietijos sričių protestantiškųjų ateivių, įsikūrusių tuščioje Prūsijos žemėse“. O „sklāstinis kryželis [t.y. krikštas su dvišlaičiu stogeliu] – Vak. Europos žemojo medinio kryželio palikuonis“⁶. Dar pora citatų: „Nėra jokios abejonės, kad kryžminis kryžius mūsų tik XIX a. pradžioje visuotinai pradėjo plisti, ir palyginti greit nugalėjo stulpinį, pirma jį išstumdamas iš sodybos, o paskui ir iš kapų“ (p. 63); „Lietuviškojo kryžiaus pradmės vis tik, šiaip ar taip, tenka ieškoti ne kažkokiam stulpe, kuris vėliau tapęs stulpiniu kryžiumi, bet paprastame, drauge su krikščionyste atėjusiame kryžiuje“ (p. 67). Reikia abejoti teiginiu, kad kryžiaus „pirmine lytimi tenka laikyti visai paprastą medinį kryželį“, kalamą prie įvairių paminklų, prie medžių, trobų. Jo manymu, krikščionybės pradžioje didelis kryžius vargu ar galėjo būti statomas toliau už krikščionių maldos namų. „Su viešuoju tautos krikštu, kada krikščionybė tapo jau valstybine religija, ne tik galėjo, bet ir turėjo Lietuvos žemėn ateiti didysis kryžius, statomas kiekvienoje didesnėje krikšto vietoje“ (p. 67). Pagal Mažiulį, J. Basanavičiaus ir jo teorijos rėmėjų kryžių kildinimas iš ikikrikščioniškų laikų buvo „iš lietuviškos savigarbos, iš noro parodyti savo senąją, perdėm lietuvišką kultūrą visam pasauliui“. Kryžių puošybą „tiksliausia būtų jungti ne su senuoju lietuvių tikėjimu, bet su Vakarų Europos baroko įtaka <...>, lygiai taip pat dalis senųjų puošmenų galėjo būti sujungta ir su krikščioniškaisiais“, – sako Mažiulis.

1955 m. Marija Gimbutienė, remdamasi W. Mannkardto rinkinyje paskelbtais istoriniais šaltiniais ir archeologiniais duomenimis, rašo: „Laikui bėgant „pagoniškieji“ stogastulpiai ir kryžiai teisinį išsilaikymo pagrindą įgijo priaugindami prie savęs krikščioniškuosius simbolius“⁷. Straipsnį baigia teiginiu: „Atskiri prieškrikščioniški simboliai lietuvių kryžiuose ir koplytstulpiuose siekia trečiąjį tūkstantmetį prieš Kr.“

Tais pačiais metais „Santarvėje“ išspausdintas Jono Balio straipsnis yra atsakymas į M. Gimbutienės, A. Valeškos ir A. Mažiulio tais metais

⁶ A. Mažiulis, Lietuviškasis kryžius ir jo kilmė, *Aidai*, Kennebunk Port, 1951, Nr. 2, p. 60–70.

⁷ M. Gimbutienė, Lietuvių kryžių ir koplytelių kilmės klausimai, *Draugas*, Chicago, 1955 05 28, p. 3.

„Drauge“ paskelbtus straipsnius⁸. Puošyboje jis mato ir krikščioniškų, ir ikikrikščioniškų motyvų (juos išvardija). Atsakymo ieško etnografinėje medžiagoje, lietuvių paminklus lygindamas su kitų Europos tautų paminklais. Stogastulpių, koplytstulpių esama ir kituose Europos kraštuose, jie esą senosios kultūros paveldas. Krikštai, pasak jo, yra atsiradę dėl ugrofinų tautų įtakos, nes baltiškieji kuršiai buvo kaimynai su jais. Kryžių statymo paprotį Balys aiškina Europos tautų įtaka. Tai sieja su vėlyvu krikščionybės išsigalėjimu Lietuvoje. Lenkijoje kryžių statymas kryžkelėse ir laukuose jau buvo dažnas XVII a., o klestėjimą pasiekęs XIX a.

Į diskusiją įsitraukė ir Antanas Rūkštelė, nurodydamas ankstesnių autorių trūkumus⁹. Pirmiausia jis iškelia tokius reikalavimus: „Pagrindinis reikalavimas panašaus klausimo tyrinėtojui – gerai pažinti pasiimtą objektą etnografinė ir etnologine prasme, būti gerai susipažinusiame su bendra kultūrine plėtra nuo priešistorinių laikų iki pastarųjų laikų ir sugebėti, retrospektyviai žiūrint, gretinti dažnai tik rudimentus su ryškioomis formomis, užtinkamomis kitur. Be to, svarbu išlikti objektyviam sprendimų atveju“ (p. 1). Tai nemaži reikalavimai. Jis nurodo bent dešimt atvejų, kur, pagal jį, neteisingai aiškinama kryžių kilmė. Kitiškai vertina ankstesnių tyrinėtojų – V.Šukevičiaus, M.Brenšteino, J.Basanavičiaus, P.Galaunės darbus. Užsimena apie nepatikimus šaltinius. Galaunę kritikuoja dėl to, kad skirstydamas paminklus pagal tipus, visos Lietuvos paminklus esą suplakęs į vieną krūvą, neatsižvelgdamas į sričių ypatumus, o Gimbutienę dėl to, kad lietuviams priskyrė germaniškos kultūros „Gyvybės medį“. Kitiškai vertina ir tai, kad ornamentiniam pradui suteikiamas vyraujantis vaidmuo, nes, pasak jo, tie patys ornamentai būdingi visų žemynų tautoms. Pagal jį, Lietuvoje priešistoriniais laikais įvairiais laikotarpiais keitėsi laidojimo būdas, tad negalėjo susidaryti vienaalyčio tradicinio laidojimo papročio. Krikščionybei išsigalėjus, liaudis pradėjo mėgdžioti kryžius, statytus ant kunigų kapų šventoriuose. Šis paprotys plito su šventųjų kaip patronų kulto augimu. Smulkiai ornamentuotus kryžius liaudis galėjo statyti paplitus sudėtingiems įrankiams. Vyskupai draudė statyti krikščioniškosios ikonografijos neatitinkančius kryžius, nes Renesanso laikais menas buvo pasiekęs klestėjimą ir ikonografija buvo stropiai saugoma. Spinduliuojančių kryžių viršūnių yra monstrancijoje. O Rytų Lietuvos kryžiuose yra ir altorių su tokių kryžių viršūnių elementais. Puošyboje reiškėsi baroko įtaka. Taigi viename straipsnyje Rūkštelė palietė daugelį klausimų.

⁸J. Balys, Mūsų kryžių kilmės beiškant, *Santarvė*, London, 1955, Nr. 7/8, p. 319–329.

⁹A. Rūkštelė, Lietuvių kryžiai. Jų kilmės aiškinimai ir trūkumai, *Draugas*, 1957 03 03, d. 2, p. 1–2, 5.

Į šį Rūkštelės straipsnį atsiliepė Jonas Matusas, mėgęs išrankioti duomenis iš istorinių šaltinių ir skelbti apie kultūrinės realijas¹⁰. Jis pritarė Rūkštelės mintims, kad lietuviškų kryžių kilmė aiškinama turint galvoje Lietuvos sąlygas. Priekaištuoja, kad netyrinėjami akmeniniai kryžiai. Kitame straipsnyje Matusas pateikė XVI-XIX a. istorinių šaltinių duomenų apie kryžius¹¹.

Jonas Grinius 1957 m. paskelbė studiją apie lietuvių kryžių kilmę¹². Pirmiausia jis aptaria autorių darbus, kuriuose teigiama ikirikščionišką jų kilmę – J.Basanavičiaus, P.Galaunės, V.Jungferio, J.Baltrušaičio, M.Gimbutienės. Pateikia ilgų citatų. Grinius teigia, kad Gimbutienės minimas Sambijos vyskupas (XV a.) rašo ne apie stulpus, o apie kryžius, ir ne Lietuvoje, o Prūsijoje. Toliau remiasi Mažiuliu, kuris teigė, kad esą Gimbutienė pateikusi Latvijos duomenis iš XVII a. apie kryžių draudimą tame krašte. Tačiau Latvijos protestantų vyskupai su šiais kryžiais kovojo kaip su katalikybės apraiška. Grinius taip pat remiasi Mažiuliu, aiškinamas krikštų kilmę. Galaunės pateiktame Traupio kapinių antkapinio stulpelio piešinyje jis mato baroko įtaką, o ne senovės laikų liekaną. Minima ir lietuvių tautosaka, o joje nesama užuominų apie antkapinius paminklus ir vėlių ryšį su jais. Senojoje tautosakoje vėlė galinti persikelti į medžius, kurie buvo laikomi pagarboje. Krikščionybės laikais prie tokių medžių imama prikalinėti kryželių, todėl ir miškuose jau pradeda statyti kryžiai. Mažiulio taip pat teigiama, kad kryžius pirmiausia ėmė statyti didikai, norėdami pademonstruoti savo krikščioniškumą. Pagal tradiciją kryželiai kalami ir didžiųjų kryžių kryžmų sandūroje.

Kritiškasis J.Balys, recenzuodamas šią studiją, sako, kad Grinius daugiausia remiasi Mažiulio samprotavimais. Recenzentas neigia tų dviejų autorių mintį, kad stulpinio kryžiaus (t.y. stogastulpio) kilmę reikią kilinti iš mažo kryželio, prikulto prie medžio. Iš tokio kryželio, pasak Balio, galėjo išsirutulioti prie medžio kabinamos mažos koplytėlės. Balys laiko neįtikinamu tų dviejų autorių bandymą mažlietuvių krikštus kilinti iš vokiečių laidotuvių lentų ar profiliuotų kėdžių atramų. Jis teigia, kad krikštai atsirado dėl suomių tautų įtakos, o Rūpintojėlis ir geležinės paminklų viršūnės yra krikščioniškos, jie esą ir lenkiškos kilmės. Pagal Balį, mintis apie medžių gerbimo sukrikščioninimą yra svarbiausia ir originaliausia vieta J.Griniaus studijoje.

¹⁰ J. Matusas, Istoriko dvylekis apie lietuviškus kryžius, *Draugas*, 1957 04 13.

¹¹ J. Matusas, Kaip seni lietuviški kryžiai ir koplytstulpiai, *Aidai*, Brooklyn, 1959, Nr. 10, p. 445-447.

¹² J. Grinius, Die Herkunft der litauischen Kreuze, *Commentationes Balticae*, Bd. 3, Bonn, 1857, p. 51-93.

Anksčiau minėtos J. Griniaus monografijos „Lietuvių kryžiai ir koplytėlės“ vienas skyrius irgi skirtas jų kilmės teorijoms apžvelgti. Čia kartojama ankstesnėje studijoje išsakytos mintys. Šio skyriaus išvada tokia: „J. Basanavičiaus ir jo pasekėjų teorija apie lietuvių koplytėlių ir kryžių kilmę iš pagoniškojo nekrokulto tėra neįrodyta hipotezė, kilusi romantišką „Aušros“ laikotarpio nuotaiką, kaip ano laiko lietuviška fantastinė filosofija“ (p. 57).

Paskelbta keletas straipsnių, kur aptariami įvairūs kryžių ir koplytėlių aspektai. Antanas Tamošaitis¹³ tyrinėjo medinių kryžių ir koplytėlių geležines viršūnes, jas vadindamas kryžmomis. Paminėjęs ankstesnius jų tyrinėjimus, rašo apie sodiečius kaip liaudies meno kūrėjus, apibūdina kaimo kalves, kalvius, jų vietą visuomeniniame gyvenime, kūrinių pritaikymą, formų įvairumą, technologiją. Rašydamas apie kryžmų ornamentiką, nusako priežastis, lėmusias tautodailės raštus: „Tie raštai susikurdavo pagal medžiagų savybes, techniško išpildymo galimybes, dirbėjo estetišką skonį ir tos apylinkės dailės tradicijas“ (p. 215). 62 kryžmų pavyzdžius pagal raštų motyvus Tamošaitis pateikė 16-oje lentelių, nuroydamas kiekvieno pavyzdžio išsamų šaltinį.

Žibuntas Mikšys yra paskelbęs du straipsnius apie kryžius ir koplytėles: „Pastabos dėl kryžių ir koplytėlių forminių elementų“¹⁴ ir „Saulė ir žaliuojantis medis religinio meno šviesoje“¹⁵. Pirmojo straipsnio pradžioje sako, kad išeiviai, norėdami išreikšti savo tautinius ir religinius siekius, prie savo veikimo centrų stato kryžius, tačiau „nebeturėdami ankstyvesnio tiesioginio gyvo ryšio su statytojais, nežiūrint visų pretenzijų, kartais [kryžiai] išeina skurdoki arba stebina savo neįmanomomis išmonėmis“. Jo tikslas esąs atkreipti dėmesį į būdingiausias pavyzdžius ir pabandyti juos aptarti. Savo straipsnį jis pajavairino 25 iliustracijomis. Nors ir žino literatūroje vartojamus stogastulpių ir koplytstulpių terminus, bet juos vadina koplytėlėmis. Pagrindinis dėmesys skiriamas drožybai aptarti. Antrajame straipsnyje visų pirma pareikšta kritiška nuomonė dėl garsiojo J. Basanavičiaus įvado. Esą nors Basanavičius žinojęs, jog išlikusios koplytėlės ir kryžiai yra iš vėlyvo laikotarpio, tačiau tai jam nekliudę padaryti didžiausią šuolį į ikikrikščioniškus laikus, visiškai neatsižvelgiant į tūkstantines krikščioniškas tradicijas Šiaurės vidurio Europoje, į galimus išlikusių paminklų ryšius su jiems artimesnių šalių statyba ir ornamentika. Remdamasis vokiečių autoriais Mikšys teigia, kad, nagrinėjant liaudies meną, neturėtų būti pamiršta kaimo ir miesto sąveika.

¹³ A. Tamošaitis, *Kryžmos, jų formos, ornamentika ir simboliai*, LKMA *Suvažiavimo darbai*, t. 10, Roma, 1984, p. 201–222.

¹⁴ *Aidai*, 1958, Nr. 8, p. 370–375.

¹⁵ *Aidai*, 1959, Nr. 3, p. 112–122.

Nors saulės simbolis pirmaisiais krikščionybės amžiais buvęs perimtas iš pagonybės laikų, tačiau jis buvęs sukrikščionintas: Kristus imta lyginti su saule, o baroko religiniame mene saulės motyvas esąs ypač monstrancijų ir relikvorių puošyboje. Tai rodo ir lietuvių paminklų geležinės viršūnės. Lygiai taip pat Europos krikščioniškame mene su žaliuojančiu, arba Gyvybės, medžiu: gotikos religiniame mene jis turėjęs alegorinę prasmę, o baroko laikotarpiu tapęs paprastu ornamentu. Mikšio teiginys toks: augalinių motyvų grupavimo pavyzdžių užtinkama ir XX a. antrosios pusės lietuvių liaudies kryžiuose. Jis daro prielaidą apie jų puošybos ryšį su krikščioniškąja daile.

Darbštusis Bronius Kviklys¹⁶ „Lietuvos bažnyčių“ 3-iajame tome atskirai aprašė Kryžių kalną, iliustruodamas senosiomis, po sunaikinimo atstatytą ir 1979 m. kryžiaus nešimo iš Meškuičių į kalną vaizdų nuotraukomis. Aprašoma kalno situacija, padavimai apie jo kilmę, sovietmečio griovimai ir atstatymai.

Bostono universitete dirbanti Milda Bakšytė (Bakšys)-Richardson Lietuvos istorijos instituto etnologų konferencijoje 1993 m. skaitė pranešimą apie JAV lietuvių kryžius ir koplytėles, daugiausia skirtus interjerui papuošti. Pranešimas buvo paskelbtas straipsnių rinkinyje¹⁷. Milda Bakšytė aptarė aštuonių tautodailininkų kūrybą. Ji teigė, kad „Amerikoje lietuviškų kryžių kūrimo technika ir stiliai palaipsniui įgijo bruožų, kurie liudija sąmoningą kultūrinės tradicijos ir modernaus gyvenimo sintezę (p. 263). Tradicijos – tai tautinė ir religinė raiška, modernumas – naujų medžiagų panaudojimas, kuriama savo meto stilistinėmis priemonėmis.

Pora pastebėjimų apie reagavimą išeivijos periodinėje spaudoje apie kryžių statymą. Kai lietuviai ėmė statyti kryžius su Rūpintojėliu kryžmų sandūroje, J. Grinius paskelbė straipsnį, kur teigė, kad Rūpintojėlis neatitinka nei architektūrinės estetikos, nei tautinės tradicijos; jis esąs tinkamas statyti koplytėlėse, prikalamose prie medžių¹⁸. O kryžiams būdinga Nukryžiuotojo skulptūra, atitinkanti jų vertikale.

Genovaitė Kazokienė, pagal Galaunės „Lietuvių liaudies meną“ apibūdinusi stogastulpius, koplytstulpius ir kryžius, rašo: „Visais atvejais lietuviškasis kryžminis kryžius skiriasi nuo kitų krikščioniškųjų kryžių savo nuostabiai turtinga ornamentika <...>“. Patariama Australijos lietuviams savo sodybas puošti ne kitoms tautoms būdingomis dekoracijomis, o lietuviško meno paminklais¹⁹.

¹⁶ B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios, Kauno arkivyskupija*, t. 3, Chicago, 1983, p. 255–265.

¹⁷ M. Bakšytė-Richardson, Amerikos lietuvių kryžiai ir koplytėlės, *Etninė kultūra ir tapatumo išraiška*, Vilnius, 1999, p. 260–276.

¹⁸ J. Grinius, Rūpintojėlio vieta – ne kryžiuje, o koplytėlėje. Lietuviškųjų kryžių tradicijos ir deformacijos, *Darbininkas*, Brooklyn, 1957 12 20, p. 3, 5.

¹⁹ G.E. Kazokienė, Lietuvių stogastulpiai ir kryžiai, *Mūsų pastogė*, Bankstown, 1977 12 19, p. 3.

IŠVADOS. Lietuvių išeivijos tyrinėtojai XX a. antrojoje pusėje, laikydamiesi to amžiaus pirmojoje pusėje gimtajame krašte susiformavusių dviejų kryžių kilmės teorijų – pagoniškosios ir krikščioniškosios, iškėlė atskirų paminklų rūšių raidos įvairių aiškinimų, praturtino šios krikščionybės raiškos ir etninės kultūros tyrinėjimų istoriografiją. Daugiausia nusipelnė J.Grinius. Dvi minėtos kryžių kilmės teorijos laikytinos istoriografijos faktais ir daugiau šis klausimas nebuvo keliamas, mat pastebėta, kad teiginiai kartais paremti ne konkrečiais duomenimis, o samprotavimais (tai neliečia atskirų paminklų rūšių kilmės ir raidos aiškinimų). Būtų vertinga J.Matuso darbo kryptis – skelbti senuosiuose šaltiniuose randamus kryžių statymo faktus.

Kas mūsų šalyje ir išeivijoje darytina toliau tyrinėjant kryžius ir kopytelėles?

1. Inventorinti Atgimimo ir atkurtos Nepriklausomybės metais pastatytus paminklus, juos tyrinėti. Tą darbą jau dirba Lietuvos liaudies kultūros centras, jos darbuotoja Alė Počiulpaitė. Pirmiausia reikėtų parengti ir su įvadu išleisti šių paminklų albumą.

2. Muziejai, kurie dar nėra paskelbę savo geležinių kryžių rinkinių katalogo, turėtų tai padaryti. Tai būtų šaltinis mokslui, šių paminklėlių populiarinimas savo šalyje ir pasaulyje.

3. Tęsiant J.Grinius idėją apie kryžių panaudojimą profesionalioje kūryboje, reikėtų straipsnio apie jų vaizdavimą ekslibrisuose, nes tokia tematika yra jau nemaža jų sukurta.

4. JAV lietuvių sukurtus kryžius tyrinėja M.Richardson. Reikėtų surinkti nors medžiagą ir apie kitose šalyse pastatytus kryžius. Niekas negali apkelti visų kraštų, tai turėtų padaryti ten gyvenantys entuziastai.

5. Laikas susidomėti tėvo Stanislovo (Mykolo Dobrovolskio) kūryba, juk jo sukurti metaliniai kryžiai yra paplitę tiek eksterjeruose, tiek interjeruose.

Įteikta 2002 m. kovo mėn.

CROSSES IN THE RESEARCH WORKS BY LITHUANIAN ÉMIGRÉ SCHOLARS

Summary

Of all the areas of Lithuanian folk art, crosses and roadside religious sculptures were the most popular objects for research both among scientists and popular researchers throughout the 20th century. Such strong interest was mainly

caused by the variety of forms in monuments, the wealth of ornaments, and their role in the life of individual people, families, communities, and the nation. In order to preserve the current tradition, in 2001 Lithuanian cross-carving was included by UNESCO in its world cultural heritage list. In the second half of the 20th century Lithuanians living in exile also published research papers on crosses. These studies and articles can be divided into the following groups: 1) general research on crosses and chapels; 2) explanations of their origin; 3) solutions of issues raised by bards; and, 4) ideas about the erection of crosses in countries with Lithuanian communities. In his 1948 monograph *Lithuanian Folk Art*, Jurgis Baltrušaitis presented a synthetic review of this form of art. Ignas Končius, who during the interwar period described and photographed crosses in Lithuanian villages, in 1953 published a book entitled "*Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*" (*Samogitian Crosses and Roadside Religious Sculptures*) in which with 53 illustrations he wrote about the types of monuments, their forms, intended purpose, sculptures contained in them, ornamentation, and the respect with which they were treated. The monograph by Jonas Grinius entitled "*Lietuvių kryžiai ir koplytėlės*" (*Lithuanian Crosses and Roadside Religious Sculptures*) has not been surpassed. It deals with the following issues: crosses and roadside religious sculptures in the life of Lithuanians; theories about the origin of Lithuanian crosses; their forms and development; symbols and ornaments; and the continuation of Lithuanian Christian traditions. Researchers living in exile continued the research of the origin of crosses initiated by Jonas Basanavičius in 1912. Antanas Mažiulis and Jonas Grinius thought that crosses were of Christian origin while Marija Gimbutienė supported the hypothesis that crosses are derived from pagan traditions. Jonas Balys saw in crosses both Christian and Pre-Christian motives, Antanas Rūkštelė saw in them the influence of Christian art in various periods and of historical styles. Several articles dealt with more specific issues: Antanas Tamošaitis discussed the richly ornamented iron crosses attached to monuments, Žibuntas Mikšys discussed decoration issues, and Bronius Kviklys wrote about the history of the Hill of Crosses. Milda Richardson described the wooden crosses created by émigré folk artists for decorating the interior of houses.